
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 343.814(477)

І. В. Іваньков, к. ю. н., доцент

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ІНВАЛІДІВ В УМОВАХ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Анотація. Визначено особливості процесів соціальної адаптації та соціальної реабілітації засуджених інвалідів в умовах примусового позбавлення волі в контексті вимог міжнародно-правових документів в галузі захисту прав засуджених та інвалідів.

Ключові слова: інвалід, соціальна адаптація, соціальна реабілітація.

И. В. Иваньков, к. ю. н., доцент

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ И СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ ИНВАЛИДОВ В УСЛОВИЯХ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Аннотация. Определены особенности процессов социальной адаптации и социальной реабилитации осужденных инвалидов в условиях принудительного лишения свободы в контексте требований международно-правовых документов в области защиты прав осужденных и инвалидов.

Ключевые слова: инвалид, социальная адаптация, социальная реабилитация.

I. V. Ivankov, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor

THE FEATURES OF THE SOCIAL ADAPTATION PROCESSES AND SOCIAL REHABILITATION OF THE DISABLED CONVICTED IN PLACES OF CONFINEMENT

Abstract. Special aspects of the social adaptation and rehabilitation of the disabled convicted under the condition of forced imprisonment in the context of international legal acts in the field of convicted rights protection are defined.

Keywords: disabled person, social adaptation, social rehabilitation.

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш важких соціально-правових і кримінально-виконавчих проблем є створення належних умов відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими-інвалідами та їх соціальна адаптація після звільнення.

Постановка проблеми. На сьогодні соціальна реабілітація інвалідів вимагає напрацювання таких навичок спілкування, взаємодії з родиною, соціальним оточенням, державою та її установами, які дозволили б вести інваліду повноцінне життя після втрати якихось фізіологічних функціональних можливостей, викликаних травмою, захворюванням і т. д.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує певний теоретико-науковий доробок з різних аспектів соціального захисту інвалідів. Серед вітчизняних науковців та практиків слід виділити С. Богданова, Н. Борецьку, М. Кравченка, О. Макарову, К. Міщенко, В. Скуратівського, та ін. Значний внесок у дослідження цієї проблеми роблять також фахівці державних та недержавних інституцій України, які опікуються проблемами цієї вразливої групи населення.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичні аспекти дослідження конкретних дій, спрямованих на зміну ставлення і поведінки, результати яких зможуть зменшити ризики стигматизації, відокремлення, залежності людей з інвалідністю і сприятимуть формуванню поваги до гідності кожної людини з урахуванням її унікальних відмінностей в умовах місць позбавлення волі та після звільнення.

Виклад основного матеріалу. Інвалідність — проблема багатогранна, безпосередньо пов'язана з рівнем економічного, політичного, соціального розвитку людського суспільства, його культурою, освітою, мораллю, релігією. Організація Об'єднаних Націй (ООН) неодноразово звертала увагу на необхідність вирішення проблем людей з інвалідністю ще до того, як відбулися переговори щодо підготовки тексту Конвенції ООН про права інвалідів.

У 1971 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про права розумово відсталих осіб [1, с. 355]. У 1975 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про права інвалідів [1, с. 359]. У ній проголошувалося, що люди з інвалідністю мають такі ж громадянські і політичні права, як і інші особи, це дозволить людям з інвалідністю максимально проявити свої можливості і здібності та прискорюють процес їх соціальної інтеграції. Важливим є положення Декларації про те, що особливі потреби людей з інвалідністю мають враховуватися на всіх етапах планування економічної та соціальної політики держав. 1981 р. був проголошений Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародним роком інвалідів, а у 1982 р. вона прийняла Всесвітню програму дій щодо інвалідів — перший документ, який змінив підхід до вирішення проблем осіб з інвалідністю.

До її прийняття соціальна політика стосовно людей з інвалідністю ґрунтувалася лише на заходах медичного характеру, реабілітації та профілактики інвалідності. Проголошена Програмою мета забезпечення рівності та повної участі людей з інвалідністю у суспільному житті та розвитку свідчила про зміну розуміння стану інвалідності міжнародним співтовариством. Програма істотно змінила і саме розуміння «інвалідності» — людей з інвалідністю перестали відносити до уразливих груп населення, тобто інвалідність стала відноситись до нормальних аспектів життя; яку з тієї чи іншої причини може отримати будь-яка людина на будь-якому етапі її нормального життєвого циклу.

Таким чином, підхід, заснований на принципі «вразливості» людей з інвалідністю, поступився місцем концепції розвитку соціальної самодостатності людей з інвалідністю, що включає заходи щодо створення умов адаптації осіб з інвалідністю у «звичайних» соціальних і економічних структурах.

У 1993 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» [2]. У багатьох країнах вони були використані для розробки національного законодавства. «Стандартні правила» мали виключно рекомендаційний характер, однак в умовах відсутності міжнародного договору у сфері захисту прав осіб з інвалідністю, вони були єди-

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

ним універсальним документом, що визнавав і гарантував права осіб з інвалідністю.

У 2006 р. Генеральна Асамблея ООН схвалює Конвенцію ООН про права людей з інвалідністю та Факультативний протокол до неї [3]. Конвенція ООН про права інвалідів охоплює багато сфер, в яких люди з інвалідністю зазнавали дискримінації, включаючи доступ до правосуддя, участь у політичному та громадському житті, освіти; працевлаштування; свободи від тортур; експлуатації та насильства, а також свободи пересування. Мета цієї Конвенції полягає у заохоченні, захисті та забезпеченні повного і рівного користування всіма людьми з інвалідністю усіма правами людини та основоположними свободами, а також в заохоченні поваги до властивої їм гідності.

До основних принципів Конвенції ООН про права людей з інвалідністю належать: повага до притаманної людині гідності, її особистої самостійності, включаючи свободу робити свій власний вибір; недискримінація; повне й ефективно залучення і включення у справи суспільства; повага до відмінностей людей з інвалідністю та їх прийняття як компоненту людського різноманіття і частини людства; рівність можливостей; доступність; рівність чоловіків і жінок; повага до здібностей дітей з інвалідністю, що розвиваються; повага до права дітей з інвалідністю зберігати свою індивідуальність.

Слід зазначити, що Конвенція ООН про права людей з інвалідністю не визнає за особами з інвалідністю жодного нового права людини, а вимагає від держав дотримуватись та забезпечувати рівноправне користування особами з інвалідністю загальноновизнаними правами людини.

У Конвенції ООН про права людей з інвалідністю підкреслено, що інвалідність виникає у результаті великої кількості бар'єрів, що їх будує суспільство стосовно людей з інвалідністю, наприклад, стигматизація, дискримінація, недостатня доступність послуг з охорони здоров'я та реабілітаційних послуг, проблема доступності транспорту, приміщень та інформації.

До прийняття у 2006 р. Конвенції ООН про права людей з інвалідністю у суспільстві існували декілька підходів щодо усвідомлення поняття «інвалідність», зокрема:

Біомедичне визначення трактувало «інвалідність» як хворобу або ваду, що безпосередньо пов'язана зі станом здоров'я і вказувала на те, що саме «негазд» саме з цією особою.

Філантропічне визначення розглядало «інвалідність» як людську трагедію, тобто особа з інвалідністю ставала об'єктом співчуття і доброчинності, її стан здоров'я був підґрунтям для виникнення стресу не лише у неї, але і в її родині.

Соціологічне визначення відображало «інвалідність» як форму людської «відмінності» від соціальних «норм», що не дозволяла рівної участі у житті суспільства. За такого розуміння «інвалідність» застосовувалась не лише до окремої особи, але й до сфери соціальних відносин за здатністю виконувати соціальні норми у вигляді дискримінації.

Економічне визначення розглядало «інвалідність» як причину збільшення соціальних витрат у зв'язку з певними потребами (лікування, реабілітація, матеріальна допомога тощо) та обмеження продуктивності на роботі (менше навантаження, добір робочих операцій) у порівнянні зі здоровими людьми.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Соціально-політичне визначення трактувало «інвалідність» як підставу ізоляції людини від соціального і фізичного світу, що не відповідають її обмеженим можливостям.

Конвенція ООН про права інвалідів (2006 р.) закріпила єдиний підхід до трактування цього поняття – «інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми з інвалідністю та перешкодами у стосунках і середовищі. Інвалідність – поняття, яке еволюціонує».

На жаль, в Україні поняття про людину з інвалідністю асоціюється виключно з людиною, яка має офіційне медичне підтвердження статусу інваліда певної групи (I, II, III).

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «інвалідність як міра втрати здоров'я визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи Міністерства охорони здоров'я України» [4].

В Україні відповідно до Закону «Про реабілітацію інвалідів в Україні» інвалідність визначено як міру втрати здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів [5].

Таким чином, далеко не завжди в Україні «права людини з інвалідністю» розглядаються як категорія прав людини. Зазвичай вони ототожнюються з особливими потребами, які є наслідком стану здоров'я.

У свою чергу, підхід до інвалідності з позицій прав людини повинен базуватись на унікальності кожної людини і на багатоманітності суспільства, а також на пошуках шляхів для створення таких умов, за яких кожна людина з її індивідуальними особливостями відчуває своє включення до справ суспільства. Він полягає у необхідності напрацювання конкретних дій, спрямованих на зміну ставлення і поведінки, результати яких зможуть зменшити ризики стигматизації, відокремлення, залежності людей з інвалідністю і сприятимуть формуванню поваги до гідності кожної людини з урахуванням її унікальних відмінностей.

Говорячи про права людини з інвалідністю в умовах місць позбавлення волі, слід взяти до уваги кілька основних положень:

Права людини з інвалідністю є категорією прав людини і ґрунтуються на людській гідності та неповторності кожної особи, яка має інвалідність, як людської особистості.

У контексті прав людини з інвалідністю невтручання у приватне життя є особливо актуальним, оскільки для забезпечення цього права людини з інвалідністю у багатьох випадках потрібні спеціальні дії держави — наприклад, заборона розголошення медичного діагнозу, підтримка у самостійному користуванні усіма можливостями та послугами нарівні з іншими засудженими тощо.

Про права людини з інвалідністю, так само, як і про права людини взагалі, слід говорити з точки зору взаємовідносин «влада — людина». Якщо особа з інвалідністю має право, то це означає, що адміністрація місця позбавлення волі зобов'язана забезпечити їй можливість скористатись цим правом. Тобто якщо людина з інвалідністю має певне право, це означає, що мають існувати процедури його виконання (вимагання).

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Права людини з інвалідністю, так само як і права будь-якої людини, підлягають обмеженням, але лише таким, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві — з метою попередження злочинності, захисту здоров'я та моральності або захисту прав та свобод інших осіб.

Наявність права означає можливість пред'являти претензії / оскарження, інакше право залишається лише декларацією. Таким чином, права людини з інвалідністю в умовах ізоляції від суспільства — це в загальному розумінні права людини, з тією лише різницею, що для забезпечення цих прав іноді потрібні особливі дії з боку адміністрації місць позбавлення волі, завдяки яким створюються умови, в яких людина з інвалідністю відчуває повноцінне включення в суспільство.

Однією з найбільш важких соціально-правових і кримінально-виконавчих проблем є умови відбування покарання засудженими інвалідами та їх соціальна адаптація після звільнення. Значні зміни у даному плані відбулися в зв'язку з прийняттям у 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу України [6], в якому виділено самостійний розділ, що визначає основи правового статусу засуджених.

У теорії кримінально-виконавчого права існує проблема розмежування і співвіднесення таких понять, як «реабілітація», «адаптація», «ресоціалізація» засуджених інвалідів.

Реабілітація інвалідів - це комплекс соціальних заходів, що здійснюються державою, громадськими, релігійними та іншими організаціями, які мають і правовий, і позаправовий характер.

Соціальна адаптація є складовим елементом реабілітації інвалідів і припускає вироблення таких навичок спілкування, взаємодії з родиною, соціальним оточенням, державою та її установами, які дозволили б вести інваліду повноцінне життя після втрати якихось фізіологічних функціональних можливостей, викликаних травмою, захворюванням і т. д.

У процесі соціальної адаптації беруть участь дві системи - особистість і соціальне середовище. Особистість колишнього засудженого - це вже, як правило, сформована і досить стійка структура. При адаптації відбувається пристосування особистості, що сформувалася, до нових умов життєдіяльності.

Отже, відбування покарання в установах виконання покарань позбавляє людину відомої самостійності, привчає до пасивності, тому що уся його діяльність регламентується нормативними актами і спрямовується адміністрацією виправної установи. При різкому переході від позбавлення волі до свободи після відбуття строку покарання у засуджених можуть виникнути певні труднощі щодо узгодження своїх потреб з доходами, а також у трудовому і побутовому влаштуванні і у взаєминах з сім'єю та оточуючими. Більшість звільнених, які зіткнулися з труднощами адаптації, характеризуються нестійкою лінією поведінки, хиткою життєвою позицією, їхню поведінку можна пояснити як ситуаційну, яка залежить не стільки від світогляду, переконань людини, скільки від зовнішніх факторів, що впливають на її в даний момент.

Отже, можливо виділити два етапи процесу соціальної реабілітації в місцях позбавлення волі: перший – це підготовка засудженого до звільнення за три місяці до закінчення строку відбування покарання у виправній установі; другий – надання йому допомоги безпосередньо після звільнення.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Процес соціальної ресоціалізації засуджених-інвалідів належить поділяти на дві складові:

- пенітенціарна ресоціалізація, у рамках якої здійснюються заходи для встановлення приналежності до якої-небудь із груп засуджених; для створення умов для розриву негативних зв'язків; для проведення виховної роботи; з організації усього виправного впливу (у тому числі і проведення медичних заходів лікувального і реабілітаційного характеру, які у відношенні до засуджених-інвалідів повинна проводити адміністрація місць позбавлення волі);

- постпенітенціарна ресоціалізація, основою якої є соціальна адаптація особистості інваліда після звільнення з місць позбавлення волі.

- при проведенні заходів із соціальної реабілітації, слід мати на увазі наявність трьох етапів процесу соціальної адаптації інвалідів, звільнених від покарання.

- пристосувальний етап, коли звільнений від відбування покарання вирішує життєві проблеми, пов'язані з побутовим і трудовим влаштуванням. На даному етапі закладається фундамент того виховного впливу, який буде надходити від трудових колективів, державних органів, громадських організацій.

- етап засвоєння соціально корисних ролей є найбільш складним і суперечливим, тому що пов'язаний із впливом психологічних і моральних труднощів на інвалідів, звільнених від відбування покарання. Відбувається зміна їх соціальних ролей і функцій, і, як правило, виникає необхідність у зміні сталих навичок і звичок.

Етап ствердження – у свідомості інвалідів відбувається закріплення потрібних і корисних поглядів, звичок, нахилів, цінностей, бажання чесно трудитися, точно і неухильно виконувати вимоги законів і норм моральності.

Таким чином, слід визначити, що соціальна адаптація являє собою частину процесу ресоціалізації. Тривалість соціальної адаптації залежить не тільки від індивідуальних особливостей особи, звільненої від відбування покарання, але і від навколишнього середовища, форм і інтенсивності державного і суспільного впливу на поведінку особи.

Інваліди, звільнені з місць позбавлення волі, вступають у різного роду відносини, засвоюють нові ролі (включаються у нові трудові колективи, вирішують нові проблеми, виконують сімейні обов'язки, займають певні соціальні позиції, співвідносять свою поведінку з очікуваннями і потребами суспільства), тобто адаптуються до нових виробничих, побутових та інших умов.

Соціальна адаптація проявляється не тільки в пристосуванні людини до середовища, але й у свідомій діяльності особистості, спрямованої на перетворення середовища. Соціальне середовище впливає на свідомість і поведінку звільнених від покарання через діяльність, до якої вони залучені. Суперечливість потреб звільнених і неможливість їхнього задоволення у соціальному макросередовищі є причиною конфліктів і здійснення правопорушень.

Висновки. Таким чином, соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання можна визначити як соціальний процес, обумовлений станом здоров'я і фактом відбуття покарання у виді позбавлення волі, що забезпечує сприйняття індивідом існуючих у суспільстві цінностей, соціальних норм, законів і правил співжиття і засвоєння ним соціально корисних ролей, що призводить до активної взаємодії між особистістю судимого і навколишнім середовищем, продовження з

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

боку трудових колективів, державних органів, громадських і релігійних організацій виховного впливу шляхом здійснення контролю і спостереження за його поведінкою у побуті і на виробництві для остаточного досягнення його виправлення як мети покарання.

Література

1. Права человека. Сборник международных договоров: [в 2 т.]. - Нью-Йорк и Женева: Изд-во ООН, 2002. / Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека. Том I. [часть первая (А) Универсальные договоры]. - 2002. – 759 с.
2. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов. Приняты резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года. [Електронний ресурс] / офіційний веб-сайт ООН. - Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disabled.shtml.
3. Конвенція про права інвалідів. Прийнята 13 грудня 2006 року. (Конвенцію ратифіковано Законом N 1767-VI (1767-17) від 16.12.2009. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. - Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page.
4. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. / Верховна Рада України. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.
5. Про реабілітацію інвалідів в Україні: Закон України від 06.10.2005 р. 2961-IV, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. / Верховна Рада України. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 3 квіт. 2015 р.: (офіц. текст). - К. : Паливода А. В., 2015.- 104 с.